

ПРАБЛЕМЫ НОРМАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ: ВАРЫЯНТНАСЦЬ КАНЧАТКАЎ НАЗОЎНІКАЎ МУЖЧЫНСКАГА РОДУ Ў РОДНЫМ СКЛОНЕ

The article analyzes peculiarities of endings of nouns of masculine gender in the genitive case singular, and problems of their usage.

Варыянтнасць – адна з асаблівасцей развіцця беларускай мовы на працягу ўсяго яе гістарычнага існавання. Яна ў большай ці меншай ступені закранае розныя граматычныя катэгорыі (назоўнік, прыметнік, дзеяслоў, займеннік, лічэбнік). Для назоўнікаў мужчынскага роду ў гэтым сэнсе характэрнымі з’яўляюцца формы роднага склону. Варыянтнасць канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне наглядаецца на працягу ўсяго перыяду існавання новай беларускай літаратурнай мовы, адметнай асаблівасцю якой «з’яўляецца тое, што яна не аказалася працягам літаратурна-пісьмовай мовы эпохі беларускай народнасці, а стваралася нанова цалкам на народнай аснове без выкарыстання здабыткаў літаратурнай мовы папярэдніх стагоддзяў» (Жураўскі А.). Зразумела, што на першым этапе яе развіцця (XIX ст.) ішло накопленне лексічных і граматычных сродкаў за кошт народных гаворак і гутарковай мовы, а пытанні нармалізацыі яшчэ, можна сказаць, не стаялі на парадку дня. У пачатку XX стагоддзя (нашаніўскі перыяд) у новабеларускай мове пачалі фарміравацца важнейшыя прыкметы літаратурнай мовы. У гэты ж час узнікла пытанне аб унармаванні і кадыфікацыі вялікага і разнастайнага матэрыялу беларускай мовы. Першыя спробы ў гэтым напрамку былі зроблены Антосем Луцкевічам, які апублікаваў дапаможнік «Jak pisać pisac pa belarusku» (Сасі 1, Вілна, 1917), і Язэпам Лёсікам у працы «Наш правапіс» (газета «Вольная Беларусь», № 4, 1918 г.), а таксама ў «Беларускай граматыцы для школ» Браніслава Тарашкевіча (1918 г.).

Наяўнасць канчаткаў **-а(-я)**, **-у(-ю)** у назоўніках другога скланення мужчынскага роду тлумачыцца гістарычна. Канчатак **-а(-я)** спрадвечны канчатак роднага склону назоўнікаў другога скланення. У старажытную пару назоўнікі з канчаткам **-у(-ю)** уваходзілі ў трэцяе скланенне (тыпу *сынъ*). У выніку зліцця старажытных тыпаў скланення (другога і трэцяга) канчаткі **-а(-я)**, **-у(-ю)** сталі ўжывацца ў адным тыпе скланення.

Адрозненні ў парадыхмах скланення рускіх і беларускіх назоўнікаў вызначаюцца наступнымі выпадкамі: канчаткі **-а(-я)**, якія ўжываліся пры скланенні назоўнікаў з асновамі на **-о (-jo)** у агульнай ўсходне-

славянскай мове, захаваліся да сённяшняга дня ў абедзвюх мовах. Пад уплывам скланення назоўнікаў з асновай на **-й (-ь)** ва ўсходнеславянскіх мовах у родным склоне адзіночнага ліку замацаваўся таксама канчатак **-у(-ю)**, які мае розныя сферы ўжывання ў супастаўляльных мовах. Указаны канчатак шырока ўжываецца і беларускай і ўкраінскай мовах і значна радзей у рускай. Рэчыўныя назоўнікі ў рускай мове маюць канчатак **-у(-ю)** пры абазначэнні аб’екта, на які дзейне пераходзіць часткова: *налить чаю, купить винограду*. Толькі невялікая група назоўнікаў з адцягненым паняццем (*прибавить ходу, лишить покою*), некаторыя канкрэтныя назоўнікі (*поднять с полу, уйти из дому*), назоўнікі, якія ўваходзяць ва ўстойлівыя словазлучэнні (*не давать спуску, без роду и племени*) маюць падобныя канчаткі. У беларускай жа мове, акрамя ўказаных выпадкаў, канчаткі **-у(-ю)** мае шэраг назоўнікаў, якія абазначаюць абстрактнае паняцце, якасць, прыкмету, уласцівасць, дзейне, стан, грамадскія фармацыі, тэорыі, з’явы прыроды, а таксама зборныя назоўнікі і іншыя: *няску, розуму, абавязку, адпачынку, гневу, феадалізму, дарвінізму, марозу, калектыву*.

Як ужо гаварылася, канчаткі **-а(-я)**, **-у(-ю)** у родным склоне назоўнікаў мужчынскага роду вызначаюцца характарам абстрактнасці або канкрэтнасці значэння назоўнікаў. Аднак сама гэта граматычная катэгорыя не мае дакладна выражаных межаў. Няма і дакладна выражаных штучных крытэрыяў, якія б дакладна дазвалялі аднесці шэраг назоўнікаў да абстрактных або канкрэтных. Звычайна лічаць, што калі граматычны прадмет паддаецца пералічэнню або можа ўжывацца з часткай **паў-**, то яго трэба адносіць да канкрэтных і ўжываць у гэтым склоне з канчаткам **-а(-я)**. Але гэта не заўсёды супадае з традыцыяй, што адлюстравана ў слоўніках. Напрыклад, лінгвістычны тэрмін *тэкст* дапускае выраз з **паў-**, пералічэнне (*5 тэкстаў*), але мае толькі канчатак **-у**. Тэрмін *народ* як нацыя, нацыянальнасць (напрыклад, *беларускі народ*) у родным склоне адзіночнага ліку мае канчатак **-а**, а як слова, якое абазначае значную сукупнасць людзей, ужываецца з канчаткам **-у**. Да нядаўняга часу ўсе назоўнікі на **-ізм** ўжываліся з канчаткам **-у**,

за выключэннем слоў *сацыялізм, камунізм*, якія ўжываліся з канчаткам *-а*. Якога-небудзь лінгвістычнага абгрунтавання гэтаму выключэнню не было, таму зараз прынята і гэтыя назоўнікі ўжываць з канчаткам *-у*. І зараз немагчыма знайсці якое-небудзь істотнае абгрунтаванне, чаму тэрмін *дыялект* ужываецца з канчаткам *-у*, а слова *рэгіён* з канчаткам *-а*. Вядома, што назоўнікі, якія заканчваюцца на *г, к, х*, маюць тэндэнцыю ўжывання канчатка *-у*, але чаму тады часта ўжывальнае слова *шэраг* згодна з гэтай тэндэнцыяй ужываецца з канчаткам *-а*.

Такім чынам, у выпадку з родным склонам назоўнікаў мужчынскага роду варыянтнасць канчаткаў і частыя адхіленні ад літаратурнай нормы, зафіксаванай у арфаграфічных і іншых філалагічных слоўніках, абумоўлены не якімі-небудзь спецыяльнымі памкненнямі тых, хто піша, а цяжкасцю прымянення крытэрыю «канкрэтныя – абстрактныя назоўнікі». Усе словы, а тым больш тэрміны, якія сталі агульнаўжывальнымі, неабходна правяраць па слоўніках агульнаўжывальнай лексікі. Што да тых новых тэрмінаў, якія ў слоўніках не зафіксаваны, то вызначыць іх канчаткі ў гэтым склоне могуць дапамагчы толькі граматычныя правілы, найбольш поўна адлюстраваныя ў акадэмічных граматыках беларускай мовы (Граматыка беларускай мовы. Т. I. Мн., 1962; Беларуская граматыка. Ч. I. Мн., 1985). «Беларуская граматыка» характарызуе ўжыванне канчаткаў наступным чынам.

Канчатак *-а(-я)* маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

а) канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, што паддаюцца лічэнню (*гадзінніка, стога, тралейбуса, яблыка, айсберга, рычага, агурка, дома*);

б) органы і часткі цела чалавека, жывёлы (*зуба, капыта, носа падбародка языка. Але: твару*);

в) меры даўжыні, плошчы, аб'ёму, акрэсленага часу, а таксама назвы месяцаў, дзён тыдня, грашовых і іншых адзінак (*кіламетра, гектара, цэнтнера, года, семестра, снежня, чацвярга, франка. Але: абеду, ранку, веку, без году тыдзень, з году ў год*);

г) навуковыя ці тэхнічныя тэрміны або канкрэтныя паняцці (*алфавіта, абзаца, вугла, інтэграла, куба, параметра, прыметніка, твора*);

д) грамадскія арганізацыі, прадпрыемствы, установы, вайсковыя падраздзяленні (*камбіната, камітэта, прафсаюза, клуба, гарнізона, штаба, палка*);

е) агульныя і ўласныя назвы населеных пунктаў і мясцовасцей, астранамічныя паняцці

(*пасёлка, хутара, раёна, Магілёва, акіяна, вострава, узгорка, Буга, Крыма, Марса*);

ж) назвы танцаў, народных і спартыўных гульняў, картачных гульняў (*кракавяка, крыжачка, факстрота, бокса, марафона, брыджа, покера*).

Канчатак *-а* маюць таксама назоўнікі з адзначным суфіксам *-ішч-а (-ышч-а)* (*дамішча, халадзішча*).

Канчатак *-у (-ю)* маюць:

1. Абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць:

а) абстрактна-разумовыя паняцці, адцягнення якасці, прыкметы і інш. (*вопыту, гераізму, гневу, заповіту, ідэалу, колеру, нюансу, таленту, прагрэсу*);

б) дзеянні, працэсы, стан, розныя адчуванні, пачуцці (*адпачынку, гоману, даходу, звароту, масажу, нападу, перапісу, спакою*);

в) напрамкі ў прасторы, месца, таксама неакрэсленыя прамежкі часу (*абшару, верху, інтэрвалу, космасу, логу, моманту, сусвету, узлеску, фармату*).

Калі гэтыя назоўнікі маюць суфікс *-ок*, тады ў родным склоне ўжываецца канчатак *-а*: *вяршок – вяршка, лужок – лужка*;

г) грамадскія фармацыі, сацыяльна-палітычныя плыні, навуковыя тэорыі (*сацыялізму, атэізму, гуманізму, пацыфізму, кальвінізму*);

д) розныя захворванні (*бранхіту, інфаркту, радыкуліту, тыфу, рэўматызму*);

е) з'явы прыроды, стыхійныя бедствы (*віхру, галалёду, змроку, світанку, смерчу, холаду, урагану, пажару*);

ж) розныя падзеі ў грамадскім жыцці (*фестывалю, кірмашу, фэсту*).

2. Рэчыўныя назоўнікі, якія абазначаюць розныя рэчывы, масу, матэрыялы, хімічныя элементы і злучэнні, тканіны, некаторыя віды ежы, лекаў (*вадароду, воску, глею, кактэйлю, маргарыну, попелу, тлушчу, паркалю, біфштэксу, супу, шашлыку, цытрамону, пеніцыліну. Але аўса, хлеба, бітка*).

3. Назоўнікі са зборным значэннем (*асартыменту, аўтатранспарту, зрузу, кансіліуму, фальклору, флоту, агрэсту, бэзу, палыну, саду чабору*).

Назоўнікі з суфіксам *-ок* (*барок, гаёк, лясок*) ужываюцца з канчаткам *-а*: *барка, гайка, ляска*.

Аднак ў пісьмовай практыцы нашага часу назіраюцца выпадкі адхілення ад літаратурнай нормы. Некаторыя словы, якія па семантыцы ўключаюцца ў адну з прыведзеных вышэй груп, могуць ужывацца то з канчаткам *-а*, то з канчаткам *-у*. Да ліку такіх назоўнікаў адносяцца: *агарод, актыў, арыгінал, сеанс, малюнак, тэкст, флот, фонд, фронт, футбол, хор, экіпаж* і некаторыя інш.

Залежыць гэта ад таго, ці падразумяецца прадметнасць, абазначаная назоўнікам, як нейкае канкрэтнае паняцце з акрэсленай формай, памерам, як асобная адзінка ці як сукупнасць прадметаў, рэчаў, як выражэнне якасцей, уласцівасцей, дзеянняў, стану, як нейкае адцягненае паняцце.

Так, напрыклад, назоўнікі *арыгінал*, *малюнак*, *п'едэстал*, *лабірынт* (норма для гэтых назоўнікаў з'яўляецца канчаток **-а**: *арыгінала*, *малюнка*, *п'едэстала*, *лаб рынта*) часам ужываюцца з канчаткам **-у**, відаць, таму, што яны могуць мець пераноснае значэнне і ўсведамляюцца як абстрактныя паняцці: *прыступкі алімпійскага п'едэсталу*, *тэкст блізкі да арыгіналу*, *дакладнасць знешняга малюнку*, *выхад з лабірынту*.

Сустрэкаюцца варыянтныя формы ў родным склоне назоўнікаў з часовым значэннем: *дзіця ва ўзросце да году* (трэба: *да года*); *пасля першага сеансу* (трэба: *сеанса*); *спектаклі новага сезону* (трэба: *сезона*).

Узнікаюць цяжкасці і пры выбаўры канчатка роднага склону для такіх назоўнікаў, як *актыў*, *фонд*, *флот*, *фронт*, *хор*. Калі гэтыя назоўнікі абазначаюць прадметнасць як сукупнасць чаго-небудзь, яны павінны мець канчаток **-у**: *сход актыву арганізацыі маракі нашага флоту*, *пісьмы з фронту*, *усельнікі хору*. Калі ж яны з'яўляюцца назвамі канкрэтных адзінак, тады ўжываецца канчаток **-а**: *галоўнакамандуючы Першага Беларускага фронту*, *удзельнікі беларускага народнага хора імя Жыновіча*, *маракі Балтыйскага флота*.

Адсутнічае адзінае напісанне канчаткаў роднага склону ў назоўнікаў, якія абазначаюць спартыўныя гульні і тэрміны *тэніса* і *тэнісу*, *хакея* і *хакею*, *баскетбола* і *баскетболу*, *чэмпіяната* і *чэмпіянату*, *турніра* і *турніру* і г. д.

З канчаткам **-а** трэба ўжываць гаксама назоўнікі, якія абазначаюць рэчыва, кімічны элемент, у выпадку, калі яны з'яўляюцца назвамі прадпрыемстваў, арганізацый, калектываў, уваходзяць у склад геаграфічных назваў: *работнікі Мінгаза*, *хакеісты «Крышталя»*, *прадстаўнікі магілёўскага «Ліўсана»*, *прыехаў з Краснаярскага края*. Але: *уцечка газу*, *ваза з крышталю*, *валокны лаўсану*, *прыгажосць нашага краю*.

У залежнасці ад значэння (ідзе размова аб адной расліне ці аб сукупнасці гэтых раслін; назва расліны абазначае канкрэтны назоўнік ці рэчывыны) ў родным склоне ўжываецца канчаток **-а** (**-я**) або **-у** (**-ю**) у назвах дрэў (*клён*, *дуб*, *граб*, *вяз*, *ясень* і *інш.*), а таксама назвах раслін (*люцік*,

рамонак, *васілёк*): *галіны клёна*, *ясень*, *граба* – *мэбля з клёну*, *ясеню*, *грабу*; *сарваць кветку люціка*, *рамонка* – *на лузе многа люціку*, *рамонку*. Да падобнага тыпу назоўнікаў адносяцца наступныя, якія маюць паралельныя канчаткі: *талент* (канчаток **-а**, калі мае значэнне «*таленавіты чалавек*»; **-у**, калі – «*прыродныя здольнасці*»); *пропуск* (канчаток **-а**, калі мае значэнне «*дакумент на права уваходу*, *уездку куды-небудзь*»; **-у**, калі абазначае *дзеянне*); *пераход* (канчаток **-а**, калі мае значэнне «*месца, на якому можна перайсці*»; **-у**, калі абазначае *дзеянне*); *перавод* (канчаток **-а**, калі мае значэнне «*грашовыя адпраўленне*, *бланк для такога адпраўлення*»; **-у**, калі абазначае *дзеянне*); *узвод* (канчаток **-а**, калі мае значэнне «*вайсковы падраздзяленне*»; **-у**, калі абазначае *дзеянне*) і г. д. Пэралік такіх назоўнікаў можна прадаўжаць доўга, і таму ў кожным канкрэтным выпадку трэба звяртацца да слоўніка.

Як відаць з прыведзеных прыкладаў, адзіных падыходаў у вызначэнні канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне не існуе. У дадзеным матэрыяле апісаны толькі некаторыя выпадкі ўжывання варыянтнасці канчаткаў. Недакладнасці ва ўжыванні канчаткаў роднага склону сустракаюцца даволі часта ў сродках масавай інфармацыі, у мастацкіх творах, якія павінны лічыцца прыкладам правапісу. Гэта можна патлумачыць і адсутнасцю адзінства поглядаў сярод моваведаў на нормы літаратурнай мовы, і недахопам адпаведнага кантролю з боку спецыяльных выдавецтваў. Відавочна, што праблема выкарыстання розных канчаткаў у родным склоне патрабуе паглыбленага даследавання і канкрэтызацыі.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мн., 1986.
2. Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. – Мн., 1979.
3. Бордовіч А. М., Гируцкий А. А., Чернышева Л. В. Сопоставительный курс русского и белорусского языков. – Мн.: Універсітэцкае, 1999.
4. Касцюковіч Н. Н., Люшцік В. В., Шчарбін В. К. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов. – Мн., 1995.
5. Радыко Я. В. и др. Русско-белорусский математический словарь. – Мн.: Выш. шк., 1993.